

ТЕМА 1. КРИЗИ. КЛАСИФІКАЦІЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ

1.1. Сутність і зміст поняття «криза» і «антикризовий стан»

Криза – це рішення, поворотний пункт, тяжкий перехідний стан [17]. У загальному вигляді криза - це конфлікт (один, кілька), який перейшов у стан антагоністичного протиріччя [1]. У сучасній літературі ще не встановилося загальновизнаного уявлення про кризи в розвитку соціально-економічної системи, яка характеризується цілісною сукупністю взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних і економічних інститутів, суб'єктів і відносин з приводу розподілу і споживання матеріальних і нематеріальних ресурсів.

Позиції вчених досить різноманітні. Одні відносять їх лише до процесів макроекономічного розвитку, а в масштабах органу влади, наприклад, існують тільки більш-менш гострі проблеми, викликані помилками чи непрофесіоналізмом управління. Ці проблеми нібито свідчать про кризу розвитку, не пов'язана з об'єктивними тенденціями, хоча й зумовлені деякими зовнішніми причинами [1, 8, 11, 17, 37].

Такі уявлення односторонні і можуть мати негативні наслідки в управлінні організацією. Якщо з цих позицій розглядати внутрішнє управління, то при розробці, наприклад, стратегії її розвитку немає необхідності передбачати і враховувати можливість кризи. Наскільки реальною при цьому буде стратегія, коли в дійсності кризи закономірні?

Поняття «криза» найтіснішим чином пов'язане і з поняттям «ризик», яке в тій чи іншій мірі впливає на методологію розробки будь-якого управлінського рішення. Виключить з нього очікування кризи, і пропаде гострота сприйняття ризику, стануть несподіваними і від цього ще більш важкими не тільки кризові ситуації, а й цілком звичайні помилки.

На проблему кризи необхідно поглянути й в іншому ракурсі. Соціально-економічна система в загально прийнятій формі має дві тенденції свого існування: функціонування і розвиток.

Функціонування як підтримка стійкого стану, що характеризується цілісністю, якісною визначеністю, безпосередньо залежить від розвитку на новому рівні, відображаючи діалектичну єдність основних форм соціально-економічної системи. Наприклад, функціонування соціально-економічної системи характеризується обов'язковою наявністю предмета праці, засобів праці і людини, що здійснює трудову діяльність. При цьому функціонування соціально-економічної системи можливе лише при певній відповідності цих ознак: засоби праці можуть змінювати його предмет, людина повинна володіти засобами праці, а результат має відповідати інтересам і потребам людини [1].

Розвиток характеризує зміни в предметі, засобах праці та в людині, критерієм чого є поява нової якості, що зміцнює стабільність і

гармонійність функціонування соціально-економічної системи або створює принципово нові умови для цього. Фактом розвитку є підвищення продуктивності праці, зміна її характеру, виникнення нової технології, посилення мотивації діяльності, негативна трансформація функціонування соціально-економічної системи.

Зв'язок функціонування і розвитку має діалектичний характер, що й відображає можливість і закономірність наближення та розв'язання криз. Функціонування стримує розвиток і в той же час є його живильним середовищем, розвиток руйнує багато процесів функціонування, але створює умови для його більш стійкого здійснення.

Таким чином, виникає циклічна тенденція розвитку, яка відображає періодичне настання криз. Кризи не обов'язково є руйнівними, вони можуть протікати з визначеним ступенем гостроти, але їх наступ викликається не тільки суб'єктивними, але й об'єктивними причинами, самою природою соціально-економічної системи [17].

Кризи відображають не тільки суперечності функціонування та розвитку, але можуть виникати і в самих процесах функціонування. Це можуть бути, наприклад, протиріччя між рівнем техніки і кваліфікацією персоналу, між технологіями та умовами її використання (приміщення, кліматичне середовище, технологічна культура та ін.).

Причини кризи можуть бути різними. Вони поділяються на об'єктивні, пов'язані з циклічними потребами модернізації і реструктуризації і суб'єктивні, що відображають помилки в управлінні, а також природні, характеризують явища клімату, землетрусу та ін. [1, 17].

Причини кризи можуть бути зовнішніми і внутрішніми. Перші пов'язані з тенденціями і стратегією макроекономічного розвитку чи навіть розвитку світової економіки, конкуренцією, політичною ситуацією в країні, другі - з ризикованою стратегією маркетингу, внутрішніми конфліктами, недоліками в організації виробництва, недосконалістю управління, інноваційною й інвестиційною політикою.

Небезпека кризи існує завжди і її необхідно передбачати і прогнозувати. У розумінні кризи велике значення мають не тільки його причини, але й різноманітні наслідки: можливе відновлення організації чи її руйнування, оздоровлення або виникнення нової кризи. Вихід з кризи не завжди пов'язаний з позитивними наслідками, не можна виключати перехід у стан нової кризи, більш глибокої і тривалої.

Кризи можуть виникати як ланцюгова реакція. Існує можливість і консервації кризових ситуацій на досить тривалий час, що може пояснюватися певними політичними причинами. Взагалі наслідки кризи найтіснішим чином пов'язані з двома чинниками: його причинами і можливістю управління процесами кризового розвитку.

Можливості управління залежать від мети, професіоналізму, мистецтва управління, характеру мотивації, розуміння причин і наслідків, відповідальності.

Криза – об'єктивне явище в соціально-економічній системі, що узгоджено з законами функціонування і розвитку соціально-економічної системи, яка прагне управляти своєю діяльністю (самоуправління), знижувати частку некерованих процесів. Можна припустити, що в майбутньому система взагалі виключить кризи з тенденцій розвитку, а нинішні кризи залишаться як приклад недосконалості управління [29].

Таке твердження виглядає логічним. Але вся практика розвитку суспільства та економіки в усі історичні періоди свідчить про зворотне. Незважаючи на «людську природу» криз, уникнути їх не вдається. Більше того, в багатьох випадках саме «людська природа» кризи є його причиною і джерелом.

Діяльність людини побудована на задоволенні його потреб, які змінюються нерівномірно і непропорційно, та знаходяться в постійному протиріччі не тільки в окремої людини, але й у цілих соціальних груп або класів суспільства. Суперечності інтересів і об'єктивна нерівномірність їх зміни визначають можливість і необхідність криз. Саме це є основою всіх криз у соціально-економічній системі. Управління динамікою і взаємодією потреб людини ускладнюється там, де до системи його інтересів відносяться і прагнення до свободи, демократії, самостійності і самодіяльності [1].

У міру розвитку соціально-економічної системи спостерігається підвищення ролі людського фактору в її антикризовому розвитку, яке означає не бездумну протидію йому, а передбачення і впевнене, своєчасне і по можливості безболісне його подолання.

Отже, встановлено, що криза – це зібрана категорія, оскільки відрізняється певною об'єктивністю виникнення і є невід'ємною частиною закону еволюційного розвитку. Це проявляється в циклічних коливаннях різних за рівнем розвитку систем. Одночасно до «кризи» застосовне визначення закономірності критичного стану, яке відчувають під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів у тій чи іншій мірі, всі учасники суспільного виробництва незалежно від рівня матеріального добробуту населення, зрілості ринкових і постіндустріальних форм економічного розвитку. Основним проявом цієї суперечності стає проблема діагностування кризи, що наближається, і наслідків, які загрожують людям, системам, країнам, світовій економіці. Пошук відповідей на це питання призводить до необхідності досліджувати об'єктивні економічні закони та закономірності, а також тенденції формування, прояви та загострення кризових явищ у різних умовах.

1.2. Класифікація кризових явищ

Кризові явища, що виникають, прогресують і трансформуються, неоднакові не тільки зі своїх причин і наслідків, а й за самою суттю. Необхідність у класифікації криз пов'язана з диференціацією засобів і способів управління ними, можливості зниження його гостроти, скорочення часу і забезпечення безболісності протікання.

Існують загальні і локальні кризи. Загальні охоплюють всю соціально-економічну систему, локальні - тільки частина її. Це розділення криз за масштабами прояву, який носить умовний характер. У конкретному аналізі кризових ситуацій необхідно враховувати межі соціально-економічної системи, її структуру і середовище функціонування. Генезису кризи можна виділити макро- та мікрокризи. Макрокризи притаманні досить великі обсяги і масштаби проблем, мікрокриза охоплює тільки окрему проблему [1].

Особливістю кризи є її ланцюгова реакція, яка може поширюватися на всю систему чи весь процес розвитку. Але це виникає тоді, коли немає управління кризовими ситуаціями, немає заходів локалізації кризи і зниження його гостроти, або навпаки, коли здійснюється навмисна мотивація розвитку кризи.

За структурою відносин у соціально-економічній системі, по диференціації проблематики її розвитку можна виділити окремі групи економічних, соціальних, організаційних, психологічних, технологічних криз.

Економічні кризи відбивають гострі протиріччя в економіці країни чи економічному стані окремого підприємства, фірми: кризи виробництва і реалізації товару, взаємини економічних агентів, проблеми неплатежів, втрати конкурентних переваг, банкрутства й ін. [16].

У групі економічних криз окремо можна виділити фінансові кризи, які характеризують протиріччя в стані фінансової системи чи фінансових можливостях агентів економічних відносин через грошові вираження.

Соціальні кризи виникають при загостренні і протиріччі або зіткненні інтересів різних соціальних груп чи утворень: працівників і роботодавців, профспілок і підприємців, працівників різних професій, персоналу і менеджерів та ін. Часто соціальні кризи є ніби продовженням і доповненням криз економічних, хоча можуть виникати і самі по собі, наприклад, по приводу стилю управління, невдоволення умовами праці, відношення до екологічних проблем, з патріотичних почуттів.

Особливе становище в групі соціальних криз займає політична криза, яка зачіпає всі сторони розвитку суспільства і переходить у економічні кризи.

Організаційні кризи виявляються як кризи поділу й інтеграції діяльності, розподілу функцій, регламентації діяльності окремих

підрозділів, як відділення адміністративних одиниць, регіонів, філій або дочірніх фірм.

В організаційному устрої будь-якої соціально-економічної системи можуть загострюватися організаційні відносини. Це проявляється в ділових конфліктах, у виникненні плутанини, безвідповідальності, складності контролю й ін., що буває при надмірному чи швидкому рості соціально-економічної системи, зміні умов її функціонування і розвитку, помилках при частковій реконструкції та організації які народжують бюрократичні тенденції [5, с. 56].

Психологічні кризи також нерідкі в сучасних умовах соціально-економічного розвитку. Це кризи психологічного стану людини, які проявляються у вигляді стресу, що здобуває масовий характер, у виникненні почуття невпевненості, паніки, страху за майбутнє, незадоволеності роботою, правовою захищеністю і соціальним становищем.

Технологічна криза виникає як криза нових технологічних ідей в умовах явно вираженої потреби в нових технологіях, можуть виглядати кризами науково-технічного прогресу - загострення протиріч між його тенденціями, можливостями, наслідками.

Наприклад, в даний час переживає явну кризу ідея мирного використання атомної енергії, при будівництві атомних електростанцій і кораблів.

За періодичністю визначають циклічні кризи, які пов'язані з циклічними коливаннями економіки та нециклічні кризи, не пов'язані з циклічними коливаннями економіки, а викликані причинами об'єктивного чи суб'єктивного характеру.

За безпосередніми причинами виникнення кризи розділяються на природні, суспільні, екологічні [1].

Перші викликані природними умовами життя і діяльності людини. До причин таких криз належать землетруси, урагани, пожежі, кліматичні зміни, повені. Все це не може не відбиватися на економіці, психології людини, соціальних та політичних процесах. За певних масштабів такі явища природи народжують кризи.

Причиною кризи можуть бути і суспільні відносини у всіх видах їх прояву. У сучасних умовах велике значення має розуміння і розпізнавання криз взаємини людини з природою - екологічних, що виникають при зміні природних умов, викликаних діяльністю людини.

Кризи також можуть бути передбачуваними (закономірними) і несподіваними (випадковими). Передбачувані кризи настають як етап розвитку, вони можуть прогнозуватися і викликаються об'єктивними причинами нагромадження факторів виникнення кризи - потреби реструктуризації виробництва, зміна структури інтересів під впливом науково-технічного прогресу.

Несподівані кризи часто бувають результатом грубих помилок в управлінні, або будь-яких природних явищ, чи економічної залежності, що сприяє розширенню і поширенню локальних криз.

Різновидом передбачуваних криз є циклічна криза (звичайно, у тому випадку, якщо відома і вивчена природа кризи і її характер). Може виникати періодично і має відомі фази свого настання і протікання [1, 17].

Існують також кризи явні та латентні (приховані). Перші протікають помітно і легко виявляються. Другі є прихованими, протікають відносно непомітно і тому найбільш небезпечні.

Кризи бувають глибокими і легкими. Глибокі, гострі кризи часто ведуть до руйнування різних структур соціально-економічної системи, протікають складно і нерівномірно, часто акумулюють в собі безліч протиріч, зав'язують їх у заплутаний клубок. Легкі, м'які кризи протікають більш послідовно і безболісно, їх можна передбачати, ними легше управляти.

Вся сукупність можливих криз поділяється також на групи криз, затяжних і короткочасних. Фактор часу в кризових ситуаціях відіграє важливу роль. Затяжні кризи, як правило, проходять болісно і складно, часто є наслідком невміння управляти кризовими ситуаціями, нерозумінням сутності та характеру кризи, її причин і можливих наслідків.

Кризи різної періодичності, частково збігаючись у часі, доповнюють і посилюють один одного, роблять більш важким вихід з кризи, посилюють руйнівні тенденції. Кризи в складних сферах, що розвиваються одночасно, набувають синергетичний ефект, поглиблюються в результаті взаємодії, але зате ведуть до суттєвого оновлення. Найважливішим кінцевим результатом кризи є якісний стрибок, перехід до нового етапу в розвитку системи або до нової системи. Однак характер підйому після кризи неоднаковий. Що ж до найближчих наслідків криз, то в них поєднуються руйнівні, негативні з позитивними, причому в самий гострий період кризи перші явно переважають, а потім ситуація змінюється [1].

Огляд наукових публікацій з проблеми економічної кризи з позицій різних сфер його виникнення і відповідної методології дослідження свідчить про певний ступінь умовності і фрагментарності при визначенні наслідків для господарської діяльності підприємств, галузей, країн і світової економіки [10, с. 17].

У запропонованих нами класифікаціях криз, у тому числі за наслідками для стратегічного сталого розвитку, при поділі їх на позитивні і негативні прийнятий критерій оцінки показників, що характеризують перехідний стан, при якому існуючі (реальні) засоби досягнення цілей стають неадекватними економічним реаліям моделі глобального розвитку, що призводить до непередбачуваних ситуацій і новим проблемам. Це насамперед стосується порушення об'єктивного економічного закону пропорційного збалансованого розвитку, яке знаходить відображення в

диспропорції і розбалансування всіх систем (господарюючі суб'єкти, галузі, регіони, країна), що забезпечують оптимальні швидкості та інтенсивність розвитку, ефективне співвідношення державного планування та місцевого самоврядування, зниження рівня питомої витратності (витратоємкості, трудомісткості, енергоємності, ресурсоємності тощо) на основі концепції ефективного розвитку.

Наприклад, прискорення інноваційних процесів за рахунок техніко-технологічного оновлення виробничих галузей без відповідної модернізації господарського та управлінського механізму призводить до нерационального витрачання ресурсів і, в кінцевому рахунку, викликає кризу всередині конкретної соціально-економічної системи.

Класифікація криз має велике значення в їх розпізнаванні, а отже, і успішному управлінні ними. Класифікаційні ознаки реальної кризи можуть розглядатися і як його параметри, «підказують» або визначають оцінку ситуації, розробку і вибір вдалих управлінських рішень. Небезпека кризи існує завжди, навіть коли її немає. Тому дуже важливо знати ознаки настання кризових ситуацій і обґрунтовано оцінювати можливості їх вирішення.

Питання для самоконтролю:

1. Причини виникнення циклічного економічного розвитку.
2. Взаємозв'язок малих та великих циклів.
3. Функції, які виконує криза.
4. Класифікація кризових явищ з позицій виявлення засобів і способів управління кризами.
5. Характеристика фаз циклу.